

Spojka *aniž* v češtině období baroka

0. Cílem této studie je analýza užití spojovacího výrazu *aniž* v češtině barokního období, a to na základě rozboru materiálu, který jsem získal excerpací barokních literárních památek (viz *Prameny*). Abych se vyhnul zkreslení, které při užití metody sondy vždy hrozí, konfrontoval jsem výsledky analýzy excerpovaného materiálu se stavem zjištěným v dobové gramatické a lexikografické produkci (viz *Dobové slovníky a gramatiky*).

1. Výraz *ani/aniž*¹ představoval v nejstarších obdobích vývoje češtiny variantu záporky *ni(ž)*, která se původně užívala také jako spojovací prostředek slučovacího vztahu: znamenala totéž, co v nové češtině 'a ani, a ne, a ani ne'. Uvozovala věty následující po větě kladné i záporné, mohla být rovněž kladena na začátku každé věty (pak měla především funkci „vytýkací“; Bauer 1960, s. 40), popř. gradační (Kopečný, Šaur, Polák 1980). Zpočátku sloužila ke „spojení vět, které spolu svým obsahem těsněji souvisely, podobně jako *i* při větách kladných“ (Bauer 1960, s. 39). Někdy též nabývala platnosti odporovací, popř. gradační (Bauer 1960, s. 58;

¹ Spojovací výraz *aniž* se skládá z těchto komponentů: spřežky *a + ni* rozšířené o příklonné *-ž(e)*. Původ *a* je nejasný: obvykle se uvažují dvě možnosti vzniku. Jedna předpokládá, že je to od původu interjekce, druhá uvádí, že jde o ustrnulý zájmenný tvar demonstrativa **e-/o-* (více viz *Etymologický slovník... 1989–2000*). Záporka *ni-* patrně představuje geneticky záporku *ne-* rozšířenou o zesilovací partikuli *-*nei* (Kopečný, Šaur, Polák 1980). Koncové *-ž* je od původu příklonná partikule *-že*, která nabyla ve slovanských jazycích různých funkcí, zejména identifikační, a která velmi často zesilovala jiné výrazy, především spojovacího charakteru (více viz *Etymologický slovník... 1989–2000*).

Kopečný, Šaur, Polák 1980). Časem *ni* ustoupilo *ani/aniž* (Bauer 1960, s. 41). Ve starších obdobích se po *ani/aniž* neužívalo záporného tvaru slovesa, což se drželo i tehdy, když už kladení druhého záporu začalo nabývat vrchu (Trávníček 1956, s. 30–31; Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986, s. 349). V období humanismu se začal po *ani*, na rozdíl od *aniž*, druhý zápor prosazovat (Bauer 1960, s. 39). Patrně zde spočívá počátek procesu funkčního odlišení *ani* a *aniž*, protože po *aniž* se kladný slovesný tvar udržel až do současnosti. Ke změně platnosti *aniž* zřejmě došlo až v nové češtině: po kladných větách nabylo platnosti hypotaktické spojky očekávaných, ale nenastalých okolností (Grepl, Karlík 1998, s. 289), např.: *Odešel, aniž zaplatil*. V nové češtině je možno tento vztah mezi spojovanými propozicemi prezentovat i jinak, a to jako odporovací: *Odešel, ale (přitom) nezaplatil*; nebo „připustkový“: *Odešel, ačkoli nezaplatil*. Možnost takové transformace je dána tím, že ve významové struktuře věty očekávaných, ale nenastalých okolností je obsažen moment rozporu, který je součástí odporovacího vztahu a připustky (Grepl, Karlík 1998, s. 289). Po větě záporné si sice *aniž* svůj význam slučovací uchovalo, toto užití je však hodnoceno jako archaické: *Kmotr ho nezdržoval, aniž pozval*.

1.1. Změna *aniž* v hypotaktickou spojku byla jazykovědci (či jazykozpytci) dlouho ignorována; dokonce bývalo hypotaktické užívání *aniž* často jako nesprávné odmítáno. Teprve F. Trávníček (1943) poznal hypotaktickou povahu vět s *aniž*. Význam vedlejších vět s *aniž* pak podrobně vysvětlil K. Svoboda (1972, 1974, 1988). Pro nás je důležité, že se přitom snažil postihnout způsob a období vzniku této platnosti *aniž* (Svoboda hovoří o těchto větách jako o určení nerealizovaných okolností). Podle něj hypotaktické *aniž* vzniklo v období středním. Své tvrzení podpořil několika doklady, z nichž nejzávažnější je příklad z epochy humanistické, v němž je zachycena transformace: Veleoslavín přejímající text z Konáče nahradil vedlejší větu s *aniž* přechodníkovou konstrukcí (Svoboda 1988, s. 155–156): *Ciesarstvie s velikú radostí Germanuo přijato jest. A n i ž meškáno bylo, poslové k králi*

polskému jmenem národu českého vysláni jsú s prosbami – P o t o m n e m e š k a j e , o r á t o r y j m é n e m v š e c h s t a v ů v k r á l o v s t v í Č e s k é h o k k r á l i p o l s k é m u v y p r a v i l .

Vedle toho uvedl Svoboda (1974, s. 94) doklady z období barokního, přesněji z Bílovskeho a Hammerschmida (tj. od autorů, jejichž díla náležejí do naší pramenné báze), v nichž má mít *aniž* novou, hypotaktickou funkci: [...] *žádal u císaře audienci. Při té s velikou lítostí povídal, že syn císaře, aby mohl dřívej panovati, miní pána otce v lese zabiti. A n i ž žádal, aby se jeho slovám věřilo, skutek sám bude mluvíti, pravil k císaři, kdy u syna svého schovaný a skrytý tulích se najde x Morem, hladem, válkou a ohněm bývali navštěvováni, a n i ž jedno neštěstí odešlo, již druhé následovalo.*

1.2. Na základě Svobodova tvrzení o změně *aniž* ve spojkou hypotaktických okolností jsem stanovil za základní úkol analýzy ověřit, jestli se změna *aniž* ve spojkou očekávaných, ale nenastalých okolností odráží také v excerpovaném barokním materiálu.

2. Výraz *aniž* se v analyzovaných barokních památkách běžně užívá jako spojovací prostředek slučovacího souvětí. Obvykle se slučovací souvětí charakterizuje jako rovnocenné spojení vět do vyššího mluvnického celku, přičemž se zdůrazňuje, že jsou obsahy spojovaných vět nějakým způsobem sounáležitě. Slučovací souvětí je bohatě diferencováno, a to podle toho, jaké sémantické a pragmatické momenty se v něm projevují.

2.1. *Aniž* se vyskytuje nejčastěji ve slučovacím souvětí po první větě kladné. Někdy ho lze interpretovat jako *a ani ne*: [...] *nemohu já tak choditi, a n i ž sluší, pomysli, sobě, abych já, který se za vás tomu obru obětuji, v šatech se jemu postavil* Bílovský 1721, s. 65²;

² Pro transkripci českých památek pobělohorského období dosud neexistují obecně závazná a respektovaná pravidla. Při přepisu excerpovaných památek jsem se řídil *Zásadami transkripce českých textů z barokní doby* od J. Vintra (1998). V souladu s těmito pravidly jsem ponechával původní kvantitu či krátkost, jestliže je odrazem staršího stavu, interpunkci, řídící se pauzovým principem. apod. Doklady přejímané ze sekundární literatury citujeme v nezměněné podobě.

Tys byl naším farářem, tys nás zanedbával, a n i ž s nás kázáním Slova Božího neučil, ani dobrým příkladem nevedl Jestřábský 148. V řadě dokladů se při interpretaci *aniž* spíše nabízí význam 'a ne': *Kdyby opilci pilně sobě četli kapitolu devatenáctou Ekleziastyka, hned by v prvním veršičku naučení naši: »[...] dělník opilý nezbohatit«, lépe by se měli, a svobodnější směli mezi poctivé tovaryšstvo jíti, a n i ž by třeba bylo jim, ženám, a dítkám na slunci zuby sušiti, a hladem velikým mřiti Marek 162, Vidouce sousedí, že ta studánka zavřená jest, a n i ž ji žádný bez odpovědi bráti, a vynáseti nemůž, těžce to nesli Hammerschmid 18 (o kladení druhého záporu viz 2.4.1.).*

V některých případech *aniž* nespojuje obsahy (resp. děje/stavy) nějak vnitřně sourodé, jak tomu bylo ve staré češtině (Bauer 1960, s. 39), naopak se zvýrazňují, resp. vysvítají, jiné významové momenty:

- a) *konkluzivnost*: *Vyučoval také, co jest věčnost? a že jiný jest život po smrti, nežli sobě pohanstvo vymejší: a n i ž jest potřeba, měšec s penězi mrtvým do rukou dávati Hammerschmid 42; Brzo po jeho smrti přišel ten žebrák k vrátnému, a žádal obyčejnou almužnu, když ale vrátný jemu odpověděl, že již pozdě přišel, a n i ž více má, co by mu udělil, netrpělivosti pohnut ten starec, všel do chrámu Páně Marek 45;*
- b) *časová posloupnost*: *[...] zarmoutil se, neb bohatý byl velmi, a n i ž více ku Kristu se nenavrátil Bílovský 1721, s. 66; V jiném kostele [...], když nějaká žena do mdloby upadla, hned se lid pojednou všecken od kázání odvrátil, a na tu ženu hleděl: a n i ž toho lidu napravití mohl ten farář k poslouchání slova Božího nějakým napomináním, až tu ženu z kostela vynesli Jestřábský 147;*
- c) *děj / stav a jeho hodnocení*: *»I vyšed Petr ven, plakal hořce.« A n i ž se kdo tomu díviti má, že na jedno pohlezení Páně Petr tak hojně, a hořce slzel Marek 368; pak se spolu uradili, aby všech pohanův klatovských, i studyneckých na jednu louku*

mezi Klatovy, a dvorem Rohmilovým povolali, a ni ž nebylo těžko toho dovesti Hammerschmid 55.

V některých případech se zdá, že vztah mezi spojovanými prozodicemi má odporovací charakter. V několika dokladech je možno tento vztah interpretovat jako korekturu očekávání, která vyplývá z obsahu předchozí věty: *Nebo má předce každý věrný křesťan, byť ten největší hříšník byl, nepozoufati, ale k Pánu Bohu volati, za smilování prositi, a za hříchův odpuštění žádati, a jemu se poroučeti. A ni ž se div sedláčku tomu, že d'áblové hříšným umírajícím se ukazují, neb oni i svatým i největším tak dělali, aby je k zoufalství přivedli...* Jestrábský 262; *Nyni pak kde jsou [dvanácte vesnic – pozn. P.K.]? Vojna pobrala! A ni ž bylo na tom dosti, když již pro tu příčinu vesnice prodané byly, teprva vlastní jednoho každého obyvatele tobolka musela trpěti* Hammerschmid 155. V jednom souvětí věta druhá uvádí to, co platí místo obsahu věty první, který je pojat hypoteticky (snad by šlo chápat také jako konfrontační): *Po smrti v několika dnech, jako by hrdinský kousek byl dovedl, a ni ž co zlého spáchal, s celým svým komonstvem mezi lesy vyjel* Bílovský 1720, s. 224. V řadě dokladů je interpretace obtížná, zdá se, že vztah mezi větami je zde velmi volný: [...] *cožkoliv věrnému křesťanu věděti jest potřeba, opakoval, a vykládal. [začíná nový odstavec] A ni ž již bylo víc potřeba tak velké duchovní práce při dvoře Rohmilovým* Hammerschmid 46–47; [...] *a na to pamatuji, že na žádném místě nikdy samotný nejsem, ale že Pán Bůh vždycky se mnou, i přede mnou i nade mnou, i ve mně, i okolo mne, jako má vlastní duše, a ještě více. A ni ž o tom pochybovati sluší co napsal svatý Augustýn* Božan 442. Pouze ve dvou případech máme aniž doloženo v (tradiční) omezovací platnosti: [...] *neb se tam více staví, a víceji řemeslnického díla provozuje: i také tu při Tuhoni a Burce, dosavád dosti řemeslníkův jest, a a ni ž se tak mnozí náležitě uživiti mohou* Hammerschmid 16; *Pilát vyslyšic žaloby Židův proti Kristu Pánu, a jejich svědectví, když uznal býti daremné, a nepravé, a ni ž nemohl dočkati žádného advokáta, který by se nevinného ujal* Laštovka 228. Ve velkém počtu excerpovaných

souvěti (33) bychom větu uvozenou *aniž* mohli interpretovat jako příslovečné určení nerealizovaných, ale očekávaných okolností. Všechny zjištěné příklady však lze také chápat v původním významu *aniž*, tj. jako ‘a ne, a ani ne’: [...] *nejlipe veselí byli, jeden druhého ctili, a pro zdraví pána otce, a své vlastní, (dlé obyčeje) sobě připíjeli, a n i ž na smrt pomyslili* Marek 547; *Velký pláč tu hned nastal, a n i ž se žádný od slzův zdržeti mohl, neb ji všichni milovali* Hammerschmid 17; *Jest pravda: že mnozi bezbožní lidé na tom světě veliké požeňání mají, a n i ž vědí: co by nouze, a bida byla?* Bílovský 1721, s. 183; *Velikou bylo tehďáz viděti bídu, a n i ž sprostě kdo Židem se býti vyznával* Země 218; *Ale títo příkladové známi jsou, a n i ž koho již pohnou k následování, povím ti jiný příklad* Jestřábský 130; [...] *kteří v hříších smrtečných k Stolu Páně přistupují, a málo nebo nic pobožnosti mají, nerád k nim jde, a tvář svou od nich odvrací, a n i ž jakou milost jim ukazuje* Jestřábský 271.

2.2. Poměrně často následuje věta s *aniž* po první větě záporné. Ve většině dokladů lze *aniž* interpretovat jako ‘a ani ne’: [...] *hřešícího nepřesuzujte, a n i ž s ním pohrdejte, nebo neznáte skryté soudy Boží* Koniáš 27; *Z té příčiny mistr školní každodenně tak škaradě s nim zacházel, že by kat hůřeji nemohl: a n i ž jaká vejmluva tomu pacholetí nevinnému postačiti mohla* Jestřábský 31. V některých spojeních můžeme *aniž* chápat ve významu ‘a ne’: [...] *ačkoliv sám osobně nad Semej se nemstil, a n i ž krev jeho vylil, nicméně před smrti svou, k Šalamounovi synu svému následovně mluvil* Marek 391; [...] *jací jsou to Svatí, jichž kosti vyhazujeme, šlapáme i pálíme, žádnou sílu nemají, nám se nebrání, a n i ž divy činí* Země 283. V ojedinělých dokladech je vztah mezi spojovanými větami velmi volný: *Že tobě sedláčku lidu toho zpovědi se nelíbí, věz že Pánu Bohu, mnohém více nelíbí a nám Anjelům nic se nelíbí; a n i ž Pán Bůh potvrzuje rozhrěšení, které jim otec duchovní dává* Jestřábský 161; [...] *když ale Pán Bůh skrze Proroky, neb Apoštoly k nám mluví, tu vzýváme, dřímáme, za ušima se drbáme, na parno naříkáme: a zkrátka, Pána Boha samýho necháme.*

A n i ž n á s t o v y m l o u v á , c o o s o b ě , a j i n ý c h A p o š t o l í c h s v . M a t o u š p o v í d á M a r e k 286.

Vztah mezi dvěma zápornými větami spojenými *aniž* může někdy nabývat charakteru stupňovacího. Jde o ten typ gradačního vztahu, který buduje na vztahu slučovacím – mohli bychom jej charakterizovat „neplatí A, a nadto neplatí (ani) B“. Taková souvětí nabývají odstínu popření možné výjimky (*aniž* se sem svým původním omezovacím „významem“ dobře hodí): *Naproti tomu, kdo s Filistejskými Arše, i »Dagonovi« slouží, není, a n i ž může býti Božím služebníkem* Bílovský 1720, s. 241; *Poněvadž tedy nevíme, kdy nám ta cesta nastane, jako Izák; nevíme dne smrti naší, a n i ž nevíme budemeli mocti míti tu příležitost, tu milost od Boha, před smrti naší poslední večere Pána oučastní býti* Laštovka 217.

2.3. Zjištěnou platnost *aniž* potvrzuje také srovnání českých překladů latinských originálů. V nich totiž *aniž* převážně tlumočí *ne/neque*; vedle toho však také odpovídá paratakticky spojeným větám se zápornkou (*et*) *non* nebo záporným zájmenem (*que*) *nihil*:

a) po kladné větě: *n e c / n e q u e* : [...] *svatý Vácslav, jak jest na knížetství dosedl, poručil jest i hned, z své povinné k otci uctivosti zase spraviti. A n i ž jest menší uctivosti k mateři ač bezbožné prokazoval; nebo ačkoliv jest od ní mnohdykráté těžce byl uražen, však proti ní nic těžkého nenařídil* Tanner 1669, s. 52; [...] *restaurari illud ob debitam in Patrem suum pietatem, imperavit.* [nový odstavec] *N e c minus erga matrem suam licet scelestissimam Drahomiram pius fuit* Tanner 1661, kap. 13; (*et*) *n o n* : *»Angusta sunt peccantium corda, & hospitio Deum mens polluta non recipit, patulum hospitium inconceptibili Deo praeparare opus est«*: *ouzké, a těsné jsou hřešící srdce, a n i ž poškvrněná mysl Boha za hosta přijíti může* Marek 81; *n i h i l* : *V těch svých hospodách míval páter Chanovský některou obzvláštní komurku u faráře anebo u pána, do kteréž by podlé své libosti vjíti, aneb z ní vyjíti mohl bez jiných překážky, a n i ž dopouštěl, aby mu tam jiní sloužili* Tanner 1680, s. 74; [...] *in quod pro*

libitu se reciperet, e quo sine ullius interpellatione egrederetur; nullius ibidem, e domesticis, admittebat hominis obsequium famulare Tanner 1660, s. 80);

- b) po záporné větě: **nec/neque**: *Matky též a chůvy nosivaly své děti k němu, kteréž ještě choditi nemohly; a ni iž bylo potřeba jim povídati, kde by se páter najiti mohl; ale všichni do kostela, bylli však tam jaký kostel, upřímo běželi* Tanner 1680, s. 68 (*Matres quoque & nutrices suos parvulos, nondum pedibus niti valentes ad eum deferebant; nec erat indicare opus, quo loco patrem quaeri oporteret, sed ab omnibus recta in templum, si quod ibi erat, ...* Tanner 1660, s. 74); **(que) nihil**: »[...] *ede, bibe, lude, post mortem nula voluptas, nulla que paena manet*«: *jak dlouho můžeš jez, pí, hrej, na budoucí věci nedbej, po smrti není radosti, a ni iž se strachůj žalosti* Marek 2; **aut**: [...] *žádného on sám k smrti neodsoudil, a ni iž také jiným snadno odsouditi dopustil* Tanner 1669, s. 20 (*Nullam, in mortem alicuius sententiam dedit, aut assensum in dando praebeuit* Tanner 1661, kap. 6); **non**: [...] *nekochal se v jestřábích a těm podobných loveckých pracích, aneb v vyžlatech a chrtích, nimiž se zvěř kratochvilně honí; a ni iž jest kejklíře a jejich hry sobě obliboval* Tanner 1669, s. 61 (*Nunquam delectatus est ad popularem auram sibi arridentem: nunquam avium ludos diuersarum, & canum discursus venaticorum optauit vel amauit: non histrionum aplausu laetabatur* Tanner 1661, kap. 14).

Excerpované překlady nepotvrzují možnou hypotaktickou povahu *aniž*, naopak ve většině z nich odpovídá spojovací prostředek *aniž* své původní platnosti ‘a ani ne’ (což může znamenat *neque*) a ‘a ne’ (což představuje ty případy, v nichž *aniž* tlumočí zápor nebo záporné zájmeno – v originálu buď ve větě spojené s předchozí větou asyndeticky, anebo pomocí slučovacího *que*). V případě, v němž *aniž* odpovídá latinské spojce *aut*, bychom snad mohli předpokládat, že ji překladatel interpretoval v platnosti tzv. slabé (resp. eventualitní) disjunkce, a před vyjádřením alternativnosti dal přednost vyjádření „sounáležitosti“ (uspořádanosti).

2.4. V barokní češtině bylo *ani* a *aniž* zřejmě ještě chápáno jako významově a funkčně velmi blízké. Svědčí o tom jak kladení druhého záporu po *aniž*, tak užívání *ani* a *aniž* vedle sebe (při polysyn- detickém spojení vět, popř. při dodatečném připojení věty).

2.4.1. Druhý zápor po *aniž*:

- a) po kladné větě: *Dokaváďz lidí pijávali vodu, bývali dlouho živi, mnozí přes 900 lét; a n i ž není zmínka v Písmě svatým, aby před potopou světa, ježto muselo být víc lidí na světě než nyní, poněvadž byli tak dlouho živi* Laštovka 45; *Ustavičně pak se modlí, kdo ráno, a u večer, před jídlem a po jídle, a jiné k modle- ní časy vždy zachovává, a n i ž takové aspoň krátké outočiště k Bohu pro žádný zisk neopouští* Koniáš 329;
- b) po záporné větě: [...] *nechod'te bez památky pěti ran, a n i ž na druhý svět bez těch se neubírejte, nebo kdo na ty mé rány při smrti nepamatuje, nebezpečně umírá* Bílovský 1721, s. 150; [...] *na to já jsem nemyslila, a n i ž se tak nemodlila* Marek 111.

2.4.2. Užívání *ani* a *aniž* vedle sebe bylo patrně motivováno požadavkem stylové disimilace; to můžeme považovat za závažné svědectví přetrvávající blízkosti funkcí obou výrazů, neboť k stylové disimilaci bývají užívány prostředky víceméně synonymní³:

- a) po kladné větě: *Jeden z těch žádajících byl velmi hloupý, a tupý, který a n i nevěděl, zdaliž Zacheus, a Zacharyáš, Matouš, a Matyáš dvě rozdílná jména jsou, za to měl, že Dalila krále Herodesa kojila, a n i ž věděl, na který den toho roku Veliký pátek padl* Marek 535; [...] *tak oslavené tělo každou zed, každou skálu, a každou tvrdost pronikne, a n i ž co trpěti bude, a n i žádného utrpení nepocítí* Božan 762;
- b) po záporné větě: [...] *a toho všeho příčina jest, že se příležitosti k hřešení nevystříháme, a n i škody z ní pocházející sobě nevší- máme, a n i ž srdečně, a upřímně k Pánu Bohu s Davidem volá-*

³ Jako prostředky synonymní chápe ještě *ani* a *aniž* ve svém slovníku Jungmann (1936) – dokonce uvádí doklad (*Marka Ant. výtahy a sbírky*), v němž mají platnost „opakované“ spojky (*nec – nec*).

me Marek 85; *Tyto peníze Božský ortel nezmění, a n i ž život prodlouží, a n i odpouštění hříchů neobdrží* Koniáš 597.

2.5. Jako další symptom převládajícího původního významu *aniž* v sledovaných barokních památkách hodnotíme složitá souvětí (nebo spojení samostatných vět), v nichž se *aniž* vyskytuje ve větě, která předchází větě uvozené odporovací spojkou. Taková spojení mají charakter opakového odstínu odporovacího vztahu, v němž věta druhá uvádí, co platí místo popřenému obsahu věty první. Těžko předpokládat, že by věty s odporovací spojkou následovaly po vedlejší větě s *aniž* – význam očekávaných, ale nenastalých okolností vylučuje pokračování s odporovací spojkou, neboť není co nahrazovat. Je zřejmé, že *aniž* má v těchto případech význam ‘a ne, a ani ne’:

- a) po záporné větě: *n e ž*: *Ten nejbohatější kupec není skupec, a n i ž dlouho s lidmi trží, n e ž, cokoliv žádají, zač prosí, ..., rád dává* Marek 534; *n ý b r ž*: *»Druzí«, kteří Krista Pána milují, hlas jeho slyší, a následují, jsou »tíšíši« kteří žádného dobrovolně nehněvají, proti nepřátelům nebručí, a n i ž se brání, a bojují, n ý b r ž všecko trpělivě snášejí* Marek 476;
- b) po kladné větě: *a l e*: *Nehněval se proto, když mlčel, a n i ž neodpovídal na Herodesa, ani na Židy, kteříž na něho žalovali, a l e nás, pravím, nás Mistr učil, jak i my se chovati máme* Laštovka 292; *n e ž*: *Chraň Pán Bůh, dí ten přítel, odstup to od srdce upřímného takové myšlení, a přání, a n i ž hřeb tento z té příčiny uprostřed ostatních zadělaných pochutkách položen jest, n e ž proto jsem to učinil, aby jsi (sic!) tobě přející štěstí, dobré zdraví, ..., přibyl a upevnil* Marek 489; *n ý b r ž*: [...] *jméno také klatovské sobě přivlastnili, a Klatovští slouti chtěli.* (začíná nový odstavec) *A n i ž tu Čimislavovou manželku již více Klatovku od lávky, n ý b r ž Klatovku, jako studánku, nazývati chtěli* Hammerschmid 21.

2.6. Za velmi důležité považujeme dva doklady, v nichž je ve větě druhé, uvozené *aniž*, užito imperativu. Kdyby věta uvozená

spojkou *aniž* měla charakter věty vedlejší (tj. kdyby bylo *aniž* hypotaktickou spojkou), měl by v ní užitý určitý slovesný tvar být ve tvaru kondicionálu, a nikoli imperativu: [...] *pospěš s tím pokáním, a n i ž odkládej den ode dne* Bílovský 1720, s. 447; [...] *zapal tyto všechny, a až do posledního v popel obrať všecko, a n i ž se více k těm »modlám« navracuj, nechcešli něco horšího pokusiti* Bílovský 1720, s. 481.

3. Původní, parataktickou, platnost *aniž* v barokní češtině potvrzuje dobová jazykovědná produkce. Jako ekvivalenty se uvádějí: německé *weder* (Vusín 1742, 1769; Pohl 1764, s. 145) a zejména latinské *neque/nec* (Rosa 1672, s. 246; Vusín 1742, 1769; Doležal 1746, s. 129). Jako svědectví jisté vágnosti *aniž* lze hodnotit to, že Rosa (*Thesaurus*) a Vusín (1769) uvádějí složený spojovací prostředek *aniž však*, jemuž přiřazují ekvivalenty – latinské *attamen* a německé *nichtsdestoweniger* (pouze Vusín 1742, 1769). Jandyt (1704, s. 145) zdůrazňuje, že se po *aniž* neklade záporka; podobně Rosa (*Thesaurus*) – ovšem zároveň konstatuje, že se někdy po *aniž* druhý zápor užívá, což je v souladu s naším zjištěním.

4. V analýze se nepodařilo nalézt jednoznačný doklad, který by potvrdil změnu slučovací spojky *aniž* ve spojkou očekávaných, ale nenastalých okolností v barokní češtině. Naopak, *aniž* plnilo především funkci slučovací spojky po předchozí kladné i záporné větě. V řadě případů sice bylo možno věty s *aniž* po předchozí kladné větě interpretovat jako příslovečné určení očekávaných, ale nenastalých okolností, zároveň však byla možná i interpretace v původním významu ‘a ne/a ani ne’. Podobně bylo možno tento spojovací prostředek v některých případech chápat jako odporovací nebo stupňovací. Tyto významové momenty ovšem s největší pravděpodobností vyplývaly ze vztahu obsahů spojovaných vět, přičemž byly podpořeny jistou vágností spojky *aniž*. Tuto „funkční rozostřenost” *aniž* (vzhledem k původní platnosti) bylo možno pozorovat v řadě dokladů, v nichž mezi propozicemi spojených vět byl velmi volný vztah (zejména po kladné větě). Tak se vytvářel

prostor pro nabývání různých odstínů platnosti *aniž* (není jistě náhodné, že ho Vusín v odporovací funkci zesiluje o výraz *však*). Podle mého názoru lze takto interpretovat také na začátku studie citované Svobodovy doklady (1.1.) na domnělou hypotaktickou platnost *aniž*, které pocházejí z Bílovského a Hammerschmida. Domnívám se, že zde nejde o anteponované vedlejší věty, nýbrž že věta s *aniž* navazuje velmi volně (bez zřetelného vztahu) na předchozí větu.

Proti hypotaktické platnosti *aniž* v barokní češtině svědčí několik jeho zjištěných vlastností ve sledovaných památkách:

- a) je ekvivalentem latinských parataktických spojovacích prostředků,
- b) objevuje se v první větě opakového odporovacího vztahu,
- c) ve dvou dokladech je ve větě s *aniž* užito imperativu (ve větě vedlejší by zřejmě došlo k jeho transformaci v kondicionál),
- d) věta s *aniž* není v antepozici či interpozici,
- e) *aniž* se často objevuje na hranici mezi základními textovými jednotkami, tj. po tečce.

Paraktičnost *aniž* jistě vyplývá z toho, že v barokním období je ještě živá jeho souvislost s *ani*. Tato souvislost se projevuje na jedné straně pronikáním druhého záporu po *aniž*, na straně druhé tím, že se oba spojovací výrazy užívají vedle sebe. Výrazem jejich částečné odlišnosti je, že se *aniž* na rozdíl od *ani* v podstatě neužívá ve funkci pouhé restriktivní částice. Je tedy zřejmé, že se v tomto období chápalo především jako spojka. Prostor pro konečnou změnu *aniž* v hypotaktickou spojku se vytvořil až v okamžiku, kdy se přestala cítit její souvislost s *ani* a kdy začala ustupovat ve větách po předchozí záporné větě. Takto funkčně „okleštěné“ si *aniž* začalo hledat nové uplatnění. Na základě provedené analýzy mohu konstatovat, že tyto podmínky v barokním období ještě nebyly splněny.

Tradičně se soudilo, že *aniž* bylo parataktické ještě v období národního obrození (Bauer 1960, s. 40; Jelínek 1957, s. 464–465;

Grepl 1959⁴). K. Svoboda (1974, 1988) to odmítl a pro podporu svého stanoviska sebral několik dokladů ze starších období (resp. středního období), jež měly svědčit o hypotaktické platnosti *aniž*. Jeho příklady z barokní epochy nejsou sice jednoznačné, nicméně v úvodu studie (1.1.) citovaný doklad z období humanistického, v němž je zachycena transformace věty s *aniž* na přechodníkovou vazbu, věrohodně svědčí o hypotaktičnosti *aniž* (nicméně jde pouze o jeden doklad, což brání vyvozovat definitivní závěry). Jiné jednoznačné příklady uvedl Svoboda (např. 1988, s. 156) až z památek období národního obrození, zejména od F. Palackého, jehož věty s *aniž* – podle Svobody – odpovídají překladům s *ohne dass* nebo s infinitivní konstrukcí s *ohne um*.

Ačkoli jsem se při analýze vybraných barokních památek setkal pouze s parataktickou platností *aniž*, je možné předpokládat (na základě zjištění K. Svobody), že ojedinele a patrně individuálně mohlo *aniž* nabývat platnosti hypotaktické spojky již v období středním. Je zřejmé, že to bylo umožněno jistou vágností významu *aniž* a jeho „výjimečným“ postavením mezi ostatními parataktickými spojovacími prostředky, které vyplývalo z toho, jakým způsobem se po něm užívalo, resp. neužívalo záporu. Hypotaktické *aniž* se začalo nepochybně rozšiřovat již v 1. polovině 19. století, s konečnou platností se prosadilo (navzdory odmítavému stanovisku jazykovědců) až v 2. polovině 19. století. Tento proces akceleroval ústup *aniž* ve spojeních, ve kterých následovalo po větě záporné – takto se běžně užívalo ještě v 1. polovině 19. století (Grepl 1959).

Literatura

Bauer J., 1960: *Vývoj českého souvětí*, Praha.

Etymologický slovník jazyka staroslověnského, 1989–2000, díl 1–10, Praha.

Gebauer J., 1929: *Historická mluvnice jazyka českého IV Skladba*, ed. F. Trávníček, Praha.

⁴ Jelínek (1957, s. 681) uvádí, že se *aniž* omezeně užívalo jako spojovacího prostředku účinkového.

- Grepl M., 1959: *Vývoj mluvnické stavby v jazyce Tylovy prózy*, Brno [kandidátská práce].
- Grepl M., Karlík P., 1986: *Skladba spisovné češtiny*, Praha.
- Grepl M., Karlík P., 1998: *Skladba češtiny*, Olomouc.
- Jelínek M., 1957: *Výběr syntaktických prostředků v obrozenské odborné literatuře*, Brno [kandidátská práce].
- Jungmann J., 1836–1839: *Slovník česko-německý*, Praha.
- Kopečný F., Šaur V., Polák V., 1980: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena 2. Spojky, částice, zájmena a zájmená adverbia*, Praha.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J., 1986: *Historická mluvnice češtiny*, Praha.
- Posner R., 1979: *Bedeutung und Gebrauch der Satzverknüpfen in den natürlichen Sprachen*. [in:] *Sprachakttheorie und Semantik*. Frankfurt am Main, s. 345–385.
- Svoboda K., 1972: *Souvěti spisovné češtiny*, Praha.
- Svoboda K., 1974: *O vývoji některých souvětí v době Jungmannově*. „Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3–4. Slavica Pragensia“ XVII, s. 89–114.
- Svoboda K., 1988: *Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětí*, Praha
- Trávníček F., 1943: *Věty se spojkou »aniž«*, „Slovo a slovesnost“ IX, s. 13–19.
- Trávníček F., 1951: *Mluvnice spisovné češtiny II. Skladba*. 3, Praha.
- Vintr J., 1998: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, „Listy filologické“ 121, s. 341–346.

Prameny

- Bílovní B. H. J., 1720: *Cantator cygnus... Hlas duchovní labuť...*, Olomouc, s. 1–37, 222–256, 414–425, 446–482.
- Bílovní B. H. J., 1721: *Pia quadragessima... První postní rozvažování...* Opava, s. 1–25, 56–79, 134–185.
- Božan J. J., 1719: *Slaviček rájský na stromě života, slávu tvorci svému, prospěvující, to jest: Kancionál, anebo Kniha písební*. Hradec Králové, pouze prozaické texty (tj. předmluva a rozjímání).
- Hammerschmid J. F., 1699: *Hystorye klatovská, v sedm dílu rozdělená*. Praha, s. 1–69, 104–175, 224–245.
- Jestřábský V. B., 1719: *Vidění rozličné sedláčka sprostného*. Opava.

- Koniáš A., 1750: *Postyla, aneb Celoroční vejkladové, na všechny nedělní i sváteční Epištoly, též Evangelia...*, Praha, s. 1–46, 160–201, 320–395, 588–611.
- Laštovka T. X., 1748: *Čtvrtý článek víry katolické obšírně vyložený*, Trnava, s. 1–45, 159–167, 204–293, 406–433.
- Marek D., 1728: *Trojí chléb nebeský, pro lačný lid český*, díl I., Praha.
- Tanner J., 1660: *Vir Apostolicus. Vita et virtutes R. P. Alberti Chanovsky e Societate Iesu in Provincia Boëmicae*, Praha.
- Tanner J., 1661: *Trophaea sancti Wenceslai Bohemiae regis, ac martyris*, Praha.
- Tanner J., 1669: *Život a sláva sv. Václava mučedníka, knížete, krále a patrona českého*. [překlad Felixe Kadlinského] Praha.
- Tanner J., 1680: *Muž Apoštolský aneb život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského z Tovaryšstva Ježíšova v Českém království*. [překlad Jana Tannera] Praha.
- Země dobrá, to jest: Země česká, do které semeno z dobroty Božské hojně vsaté učinilo užitek stý*, 1754. Hradec Králové, předmluva, s. 38–93. 192–223. 258–309.

Dobové slovníky a gramatiky

- Doležal P., 1746: *Grammatica slavico-bohemica*.
- Drachovský J., 1660: *Grammatica boëmica in I. libros divisa*, Olomouc.
- Jandyt V., 1704: *Grammatica linguae boëmicae, methodo facili*, Praha.
- Konstanc J., 1667: *Lima linguae bohemicæ. To jest: Brus jazyka českého*, Praha.
- Nudožerský V. B., 1603: *Grammaticæ bohemicæ ad leges naturalis methodi conformatae, & notis numerisque illustrat hac distinctæ, libri duo*, Praha.
- Pohl J. V., 1764: *Grammatica linguae bohemicæ, oder die böhmische Sprachkunst, bestehend in vier Theilen*, Vídeň.
- Rosa J. V., 1672: *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicæ quator partibus*, Praha.
- Rosa J. V., rkp.: *Thesaurus linguae boëmicæ*. Tzv. Neuburský opis.
- Veleslavín D. A., 1598: *Silva quadrilinguis vocabulorum et phrasim bohemicæ, latinæ, graecæ et germanicæ linguae*, Praha.
- Vusín K., 1742: *Lexicon tripartitum, Deutsch, Lateinisch und Böhmisches Wörterbuch*, Praha.
- Vusín K., 1769: *Dictionarium Latino-Germanico-Bohemicum*, Praha.